

“МАЛИКА АЙЁР” ДОСТОНИ ТИЛИДА ЗООНИМЛАР

Умаров Илҳомжон Акбарович,
ЖДПИ ўқитувчиси

Калит сўзлар: зооним, зооним компонентли матн ва ёввойи ҳайвон номлари, судралиб юрувчи жонзот ва кичик кемурувчилар номлари, қуш номлари, семантика, достон.

ЎТИЛда зооним – (зоо...+юн. *опутаном*, исм) ҳайвон номлари билан боғлиқ сўзлар (2. 159), деб шарҳланган. Бундай сўзлар тадқиқи Маҳмуд Қошғарийнинг “Девон”идан бошланган, унда 400 га яқин зоонимлар, шу жумладан, 100 га яқин қуш номлари изоҳланганлиги тилшуносликдан маълум. Туркий халқларда зоонимларнинг лисоний тадқиқига бағишланган бир қатор диссертация ва монографик ишлар эълон қилинган. Хусусан, А.М.Щербакнинг тадқиқотида¹ уй ва ёввойи ҳайвонлар жинсига, ёшига кўра номларининг этимологик ва семантик таҳлили берилган бўлса, Э.Айдоғмушнинг диссертациясида² турк ва қирғиз тилларидаги зоонимларнинг номлари таснифланган, зооним компонентли иборалар таҳлил қилинган, хонаки ва ёввойи ҳайвон номларининг ясалиши ўрганилган, зоолексикасининг тарихий қатламлари аниқланган.

Ўзбек тилшунослигида зоонимлар, зооним компонентли матнларнинг лисоний хусусиятларига бағишланган ўндан ортиқ диссертациялар ёзилган³, қатор монографик тадқиқотлар ва изоҳли луғатлар чоп этилган⁴. Уларда туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар, зоологик

атамаларнинг шаклланиш босқичлари, зоонимларнинг маъно кўчимлари, бадиий санъат турларини ҳосил қилишдаги, инсон ҳарактерини ифодалашдаги аҳамияти, “ҳайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили, шахс тавсифида ҳайвон номларидан фойдаланиш, ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар, зооним компонентли фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари, зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари сингари масалалар таҳлил қилинган⁵.

Халқ оғзаки ижоди асарлари ва хусусан, достонлар тилидаги метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи зооним ва зоофорфизмларнинг лингвопоэтик табиати ҳақида Г.Жуманазарованинг докторлик диссертациясида⁶ муайян фикр-мулоҳазалар билдирилган. Аммо, биз тадқиқ қилган “Малика айёр” достони тилидаги зоонимларнинг лисоний табиати ҳанузгача ўрганилмаган. Айни ҳолни инобатга олиб, ушбу мақолада зоонимларнинг этимологик, функционал ва семантик тадқиқи масаласига қисқача тўхталдик, достон лексикасида қўлланган зоонимларни семантик жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўргандик:

1. Уй ҳайвонлари номи: туя, қўй, кучук, кўчқор, мол, от, той, мушук кабилар. Туя-туясимонлар оиласи, қадок оёқлилар туркумига мансуб жуфт туёқли

¹ Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., Акад. СССР, 1961.-С.82-150.

² Айдоғмуш Э. Турк жана қирғиз тилиндеги зоонимдер: Дисс. ... канд. филол. Наук. – Бишкек, 2004.-198 с.

³ Қаранг: Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2017, Б.12.

⁴ Холмонова З., Тошева Д. Зооним компонентли паремаларнинг изоҳли луғати (ўзбек, инглиз ва рус тили материаллари асосида). Луғат. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016.-260 б.

⁵ Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2017, Б.12.

⁶ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – ДД, Т., 2017.- Б.260.

сут эмизувчи хайвон⁷; бир ёки икки ўрқачли, жуфт туёқли, асосан, юк ташиш учун хизмат қиладиган, сувсизликка чидамли сут эмизувчи иш хайвони (ЎТИЛ, 4, 222). Туя лексемаси Ўрхун-Энасой ёдгорликларида *teba* // *teva*, эски ўзбек тили обидаларида, Алишер Навоий асарлари лексикасида *teva* шаклида учраганлиги аниқланган⁸. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *туя*, шеваларда *teva* шакллари истёжмолда эканлиги маълум. Биз ўрганган дoston лексикасида бу истилохнинг айнан ўзи қўлланмаган, лекин унга –дай қўшимчаси қўшилиб, биргина ўринда туядай шаклда учраган, матнда “туя сингари, туяга ўхшаш, катта, улкан” (ЎТИЛ, 4, 223) маъносини ифодалаган: *Шундай қарасалар, Шоқаландар маст туядай бўлиб гуркираб, у ёқ-бу ёққа қараб эниб, талпиниб турибди. Шоқаландарни кўриб: ўлмайин омон-эсон бир-бировимизни кўрдик», деб ҳаммалари отларидан тушиб, Шоқаландар билан кўришиб, топишиб, ҳол-аҳвол сўрашиб димоғлари чоғ бўлди* (179) каби.

ЎТИЛда қўй лексемаси “гўшт, жун, сут ва тери олиш учун боқиладиган жуфт туёқли, кавш қайтарувчи сут эмизувчи уй хайвони” (5, 398) маъноси билан изоҳланган. “Малика айёр” дostonида ҳам бу истилох “гўшт ёки егулик, овқат” маъносини ифодалаган: *Унда Авазхон айтди: — Бир туюрни олиб, «Дев гўштимикин», деб оғзига солди, қўй гўшти эканлигини билиб емай қолди* (42); Дoston лексикасининг баъзи ўринларида “қўйдай” истилоҳи “сўймоқ, шафқатсизларча, бераҳмлиқ билан қўй ёки одамнинг бошини танасидан жудо қилмоқ” маъноларини ифодалаган: *Бир қўйни сўйиб, ишўрвасига тўйиб, гўштини пишириб, корсонга солиб, буларнинг олдига олиб келиб қўйди* (41); *Кўп девларни*

Шоқаландар // Қўйдай қилиб изиллатди (146);

Форс тилидан тилимизга ўзлашган кучук лексемаси “кичкина; майда; кичик ёшли” маъноларини (ЎТИЛ, 5, 442) ифодалаши аниқланган. Бу лексема дoston матнида “итнинг боласи; етилмаган ёш ит, умуман ит ёки итга нисбатан ҳақоратни билдириш” маъноларини ифодалаган: *Элингнинг расими шундай бўларми, // Ҳеч замонда кучукка хун оларми, // Бу кунингдан ўлсанг бўларми, Қосимшоҳ, // Қизларинг кучукман базм қиларми?! // Ҳар шаҳарда юрган гадо, Қаландар, // Кучукни ўлдириб, бўлдик гуноҳкор, // Сўраганинг бўлса кучукнинг хуни, // Сенга мунча шаъну шавкат на даркор* (88)каби. Дoston матнида мазкур лексеманинг маънодоши кучукбачча (итвачча) истилоҳи қўлланмаган.

Қўчқор лексемаси “совлуқларни уруғлантиришда фойдаланиладиган, бичилмаган эркак қўй” (ЎТИЛ, 5, 417) маъносида қўлланиши аниқланган. Зооним сифатида дostonда бу истилох кўчма маънода: “эпик қаҳрамонга нисбат берилган: зўр, ботир, паҳлавон” маъносида қўлланган: *Чамбил элтиб сени лойга соламан, // Чамбилнинг қўчқори ўзим бўламан* (38); *Тилларинг сугуриб, ўяй қўзингни, // Танидингми бу қўчқор Авазингни* (26); *Аваз ўғлон кетсин бу ердан омон. // Омон-эсон олиб борсин ёрини, // Бориб обод қилсин кирдикорини, // Ўлдирмагин Чамбилнинг қўчқорини* (199)каби.

Араб тилидан ўзлашган мол лексемасининг “бойлик, мулк; пул жамғармаси” маънолари (ЎТИЛ, 5, 610) мавжудлиги аниқланган. Дoston лексикасида бу истилох қуйидаги маъноларда қўлланганлиги кузатилди: а) “сут эмизувчилар оиласига мансуб уй хайвони (миниладиган от)” маъносида: *Шу тулпорни минган киши Маликани олиб кетади, агар бошқа киши, бошқа мол, от-бедов ё бошқа нарсалардан минган киши бўлса, бандаргоҳда қирқ минг аждарҳо бунни кўрса пишқиради, бўлак мол минган киши аждарҳонинг дамида йўқ бўлиб кириб кетади* (77); *Жоним Ғирот, молим*

⁷ Холмонова З., Тошева Д. Зооним компонентли паремаларнинг изоҳли луғати (ўзбек, инглиз ва рус тили материаллари асосида). Луғат. –Тошкент: Турон zamin ziyo, 2016.-260 б.

⁸ Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 2016. Б.116.

Ғирот, // *Сени минган топар мурод* (9);б) “бисотидаги буюм; мол-дунё, бойлик” маъносида: *Гўрўғлибек чиқиб қирди барини*, // *Ўлжа қилиб олдиқ молу зарини* (27); // *Кокилларим эшилгандир тол-тол*, // *Ҳар толига берса етмас дунё мол*(48)каби.

От лексемасининг “якка туёқлиларга мансуб ўтхўр, сут эмизувчи йирик иш-улов хайвони” (ЎТИЛ, 3, 150) маъноси мажудлиги аниқланган. Кўп маъноликка эга бўлган бу истилоҳ дoston матнида “ўргатилган ёки миниладиган хайвонларнинг номи; лақаби” маъносида қўлланган: *Ғирқўк отни абзаллаб, чоқлаб олиб кел, — деди. Ғиротни минсам, Шакарқўлига борсам, довул туйиб, қўлга қушимни солсам* (6); // *Ғиротнинг жиловини Соқибулбул ушлаб, Ғиротни эгарлаб, чоқлаб, олиб келиб Гўрўғлига тўғри қилди. Гўрўғли Ғирқўк отнинг белига миниб, бўз тарлон қушини қўлига олиб, Соқига қараб айтди* (7)каби. Дostonда бу истилоҳ билан бириккан сўз бирикмалари қуйидаги маъноларда қўлланганлиги кузатилди: а) *отга миндирмоқ*: - “от совға қилмоқ, от билан мукофотламоқ” маъносида: *Сўзимизга Маликани кўндирсак*, // *Қўлга келса, Маликадай дилбарни*, // *Бояги ул тулпор отга миндирсак*, // *Ажойиб шаҳарни кўргин, Авазжон* (86); б) *от солмоқ ёки от қўймоқ*: “минган отини бирор тамонга (душманга) йўналтириб хужум қилмоқ” маъносида: *Атрофини олиб душман*, // *Девлар от солиб ул замон* (173); *Комил пирларни ёд этиб*, // *От қўйди душман устига* (28); *Гўрўғлининг отини тутиб: «Мана мен урушга кетдим, Гўрўғли бўламан, қаёққа қочиб қутуласизлар», — деб отларига дам бериб, икки мерган бирдан душманнинг устига қараб от қўйди* (34); в) ушбу бирикманинг айрим вариантлари (*от қўйинг*, *от қўйинглари*) дoston матнида “душманга хужум қилишга буйруқ бериш” маъносида ҳам қўлланганлиги кузатилди: *Бу девлардан асло қўрқманг, ёронлар*, // *Жавоб бердим от қўйинг*, *Шоқаландар*, // *Девларни аяманг, ўлдиринг, Заргар*, // *Боринг энди уруш бўлди, туриш йўқ*, // *От қўйинглари, энди жавоб, оллоҳу акбар* (133)каби.

“Отнинг бир ёшдан икки ёшгача бўлган боласи” (ЎТИЛ, 4, 134) маъносини ифодаладиган *той* лексемаси биз ўрганган дoston матнида ҳам учраган: *Остингга минибсан кўк ола тойди*, // *Ола тойинг менга таътил бўлмайди* (22); *Той қилиб даишу даласин*, // *Кўринг Чамбилнинг тўрасин* (203)каби.

Форс тилидан ўзлашган мушук лексемаси ўзбек тилининг баъзи шеваларида, хусусан, қипчоқ шевасида *пишак* номи билан юритилиши ҳаммага маълум ҳодиса. Ушбу истилоҳ биз ўрганган дoston матнида зооним номи сифатида қўлланган: *Индин чиқиб пишак билан ҳазиллар*, // *Магар ажал қамсаб келса сичқонга* (80) каби.

2. Ёввойи хайвон номлари: шер, тулки, айик, йўлбарс, қулон, кийик, фил, қашқир қабилар. Форс тилидан ўзлашган *шер* лексемаси “арслон; ботир, жасур; асат” (ЎТИЛ, 4, 563) маъноларини ифодалаши аниқланган. Дoston лексикасида бу истилоҳ “мушуксимонлар оиласига мансуб, калта ва сарғиш юнгли йирик сут эмизувчи йиртқич хайвон; арслон” маъносини ифодалаган: *Бу сўзни Шоқаландар эшитиб, Қосимшоҳга қараб: - Шер хунига жавоб шу, — деб турибди* (88). Дoston лексикасининг баъзи ўринларида бу лексема кўчма маънода “эпик қаҳрамонни шерга нисбатлаб атаганликни (“азамат”, “ботир”, “полвон” маъносида)” кузатилди: *Сен эшитгин Авазхоннинг сўзини*, // *Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини*, // *Излаб чиқдим Қосимшоҳнинг қизини* (42); *Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини*, // *Олсам Маликадай сарвинозини* (53). Ушбу лексеманинг маънодоши (синоними) форс тилидан ўзлашган *шербачча* истилоҳи “шер боласи” маъносида (ЎТИЛ, 4, 564) қўлланилиши аниқланган. Бу лексема дoston матнида “кўркмас, бакувват йигит; азамат; шоввоз” маъноларини ифодаланганлиги кузатилди: *Бандаргоҳда ётган қирқ минг шербачча*, // *Шер устига этиб борди қаландар*. // *Ул шерлар чобиниб йўлни олади*, // *Шоқаландар, Аваз, Заргар елади*, // *Неча шерни сўта билан*

солади, // *Кўп шерларни ерга яксон қилади* (83) каби.

“Бўрисимонлар оиласига мансуб, тумшуғи узун, думи майин, узун жунли, ўта сезгир ва айёр йиртқич сут эмизувчи хайвон” (ЎТИЛ, 4, 186) номи билан боғлиқ тулки лексемаси зооним сифатида дoston матнида фаол қўлланган. Хусусан: *Беклигимда суриб қилдим миннатим, // Бир тулкини қувиб келиб инлатдим* (56); *Оёғимдан аста тортгин, Авазжон, // Бу тулкимнинг қўйруқлари узилар // Мендайин мардларнинг кўнглин бўлмагин, // Тулкимнинг терисин нобуд қилмагин* (57) каби. Ушбу истилоҳ маъносида дostonнинг баъзи матнларида ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам, яъни “ўтакетган айёр, чиройли ва маккор” хайвон зооним номини ифодалашга хизмат қилган: *Шодмон мерганни индан суғуриб олибди. — Қани инлатган тулкинг? - деб турибди. Шодмон мерган айтди: — О, мен инлатган тулки, бир тулки эди. Қўйруғи узилмасин, териси бузилмасин деб авайлаб туриб эдим, сени одам бўлган десам, бачча кундаги хабалоқлаганинг қолган йўқ экан* (57);

Айиқ - пахмоқ юнгли, бесўнакай, катта, сут эмизувчи йиртқич хайвон (ЎТИЛ, 1, 53) номи дoston матнида зооним сифатида қўлланган: *Авазга дори топмоқ учун тоққа чиқиб кетди. Ногаҳон олдидан бир айиқ чиқди* (35). Бу лексема — дай ўхшатиш кўшимчаси билан биргаликда қўлланганда “кўрқинчли овоз чиқармоқ, даҳшатга солувчи ҳаракатлар қилмоқ” маъносини ифодалаб келган: *Қилич теккан вақтда девлар // Айиқдай бўлиб ақирди* (149); *Не ярадор девлар ётир, // Айиқдай бўп чинқириб* (151);

Қулон — “отдан кичикроқ, эшакдан каттароқ, отдан кўра кўпроқ эшакка ўхшаб кетадиган ёввойи хайвон” (ЎТИЛ, 5, 370), шунингдек, *кийик* — “қавш қайтарувчи шоҳли сут эмизувчилар оиласининг оху, буғу ва ҳоказолар каби катта бир гуруҳининг умумий номи” (ЎТИЛ, 5, 364) зоонимларнинг бир тури сифатида дostonда қўлланган: *Қулон-кийик овлаб юрган // Зебит деган чўллар қолди* (45).

Араб тилидан форс тилига ўзлашган ва тилимизга кириб келган *филлексемаси* “Африка ва Осиёда яшайдиган, сут эмизувчилар синфига мансуб, сиртга чиққан иккита узун, курак тишли ва бакуват хартумли, ўсимликлар билан овқатланувчи улкан жуссали хайвон” (ЎТИЛ, 4, 345) номи билан дoston матнида зооним сифатида тилга олинган: *Қаради: бир филни минган, икки оёғи чим ерни омондай тилган, соқол мурти ўсиб кетган, аймашиб келиб, оғзи-бурнини босиб кетган* (21). *Филни минган* бирикмаси дostonда “бакуват, қудратли, катта имкониятларга эга душман” маъносида ҳам қўлланган: *Фил минган армани, қайда борасан?! // Остимда бедовим ўйнар юз алвон, // Сўзимни эшитгин /фил минган/ душман* (21) каби.

“Сут эмизувчиларнинг итсимонлар оиласига мансуб йиртқич хайвон” (ЎТИЛ, 1, 416) зоонимларидан бири *қашқир* лексемасидoston матнида қўлланган: *Яна бир қашқирни отиб олиб, картини олди...* (35);

3. Судралиб юрувчи жонзод номлари: илон, тошбақа, касратки каби. *Илон* — “судралиб юрувчи, оёксиз, танаси ингичка узун, кўзлари шаффоф қовоқлар билан қопланган жонивор” (ЎТИЛ, 2, 198) эканлиги аниқланган. Бу истилоҳ дoston матнида *касратки* (шевада *калтакесак*) зооними билан биргаликда қўлланган: *Хазон бўлса гозлар қўнар гулианга, // Ажалликасратки тегар илонга* (80). Дoston матнида “илон бўлиб чиқмоқ”, “илон бўлиб ётмоқ” бирикмалари “зарар етказадиган ёки зарар қилмайдиган” маъноларини ифодалаган: *Ўн саккиз кун тош кемириб Шозаргар, // Йилон бўлиб чиқди чоҳнинг бошига* (112); *Шунда Шозаргар ўйлаб айтди: «Энди йўл устида илон бўлиб ётмайман* (112) каби. *Тошбақа* лексемаси “танаси косасимон қаттиқ, суякмуғиз қобиқ билан ўралган судралувчи хайвон” (ЎТИЛ, 4, 160) маъносини ифодалайди. Бу истилоҳ ҳам дoston матнида зооним сифатида қўлланган: *Яна бир қашқирни отиб олиб, картини олди, тошбақанинг мойгани олиб, уччовини бирга қўшиб аралаштириб, юмurtқа*

малҳам қилиб, Авазнинг яраларига тортди (35);

4. Кичик кемирувчи сут эмизувчи ҳайвон, ҳашарот, чигиртка ва қумурсқа номлари. *Сичқон* — “ер юзида кенг тарқалган, ҳавфли касалликлар тарқатадиган кичик кемирувчи сут эмизувчи ҳайвон” (ЎТИЛ, 3, 528) номи билан зоонимлардан бири сифатида дoston матнида учрайди: *Бир сичқон келиб, тўқсон қутини тешиб, қулоғи қамишдай бўлиб чиқди (112); Сичқон яна бир ағанаб юзук бўлиб қолди (112); Магар ажал қамсаб келса сичқонга: “қочишга жой топа олмай қолинган пайтда айтиладиган ибора”* маъносида қўлланган: *Индин чиқиб нишак билан ҳазиллар, // Магар ажал қамсаб келса сичқонга (80)* каби. *Чивин* — “икки қанотли, узун мўйловли, қон сўрувчи майда ҳашарот” (ЎТИЛ, 4, 178) номи дoston матнида зооним сифатида қўлланган. Бу лексема “жуда кичкина, майда, лекин тирик ҳашарот ёки менсимаслик” маъносини ифодалаган ва эпик қаҳрамоннинг муайян қиёфаси ҳақида таъриф берилган: *Бизнинг подишоларимиз: «Ўзбакнинг чивиндайи ҳам дўқчил бўлади, дўқидан қўрқма», — деб эди (21); Той устинда чивиндай бўп жалтайиб, // Гўрўглининг отини Худой урдими (24); Бунинг билан баробар бўлмай, // Девларни чивинча кўрмай (145)* каби. *Қумурсқа* — “майда чумоли; умуман, ҳар қандай чумоли” (ЎТИЛ, 5, 377) номи ҳам зооним тури сифатида дostonда қўлланган. Бу лексема дostonда “кичкина, майда, чумолидек кичик” маъносини ифодалаган ва эпик қаҳрамоннинг ташқи қиёфасига нисбатан айtilган: *Қумурсқадай сенинг бир жасадинг бор, // Тур йўқол, йўлингга бориш энагар (22). Чигиртка* — “тўғри қанотлилар туркумига мансуб ҳашарот” (ЎТИЛ, 4, 479) номи ҳам дostonда учраган ва “озғин, кичкина” маъносини ифодалаган, асосан, эпик қаҳрамоннинг оти ҳақида сўз юритилган: *Мендан савол сўраб ишларинг қанча?! // Миниб юрган чигирткадай отинг бор (22)* каби.

5. Қуш номлари(булбул, қарға-қузғун, лайлак, мусича, жинқарча, муроталибача, майна, тўти, гоз, шунқор,

сўна-суқсуркабилар). Булбул — форс тилидан ўзлашган бу лексема “чумчуқсимонлар туркумининг қораялоқлар оиласига мансуб сайроқи қуш” (ЎТИЛ, 1, 369) маъносини ифодалайди ва дoston матнида зооним сифатида қўлланган: *Ичкари кирса, олмалар пишиб ётар, тағига тушиб ётар; гуллар очилиб, булбуллар бир-бирига чақ-чақ учириб ўтирибди (7); Булбулнинг маскани боғлар, // Айрилиққа бағрим доғлар (59).* Дostonда бу лексема зооним сифатида ўз маъносидан ташқари, кўчма маънода: “ошиқ, хуштор” маъносида ҳам қўлланганлиги кузатилди: *Яна баҳор бўлса очилар гуллар, // Гулни кўрса, маст бўп сайрар булбуллар (8); Соқибулбулни чақириб: — Боғда очилган гулим, чаманда булбулим, Авазхон улим Торкистон шаҳрига — Малика париға бормоқ бўлди (12)* каби. Лекин бу истилохнинг яна бир кўчма маънодаги: “хушовоз хонанда; моҳир нотик” маъноси дoston матнида қўлланилмаганлиги аниқланди.

“Патлари тим қора (қора қарға) ёки қора билан кулранг аралаш (ола қарға) кўчманчи қуш” (ЎТИЛ, 5, 265), шунингдек, “Қарғасимонлар оиласига мансуб, ҳар қандай нарсани ҳам еяверадиған, ўлимтиқхўр ўтироқ қуш (ЎТИЛ, 5, 365)” номи билан аталувчи қарға-қузғун бирикмаси ҳам зооним сифатида дostonда қўлланган: *Қарға-қузғун бунда ейди гўшингни! // Ажал ҳайдаб энди бунда келасан (199)* каби. Дoston матнида зооним сифатида мусича (каптарсимонлар оиласи ғуррақлар уруғига мансуб, одамга яқин яшайдиган, беозор, ювош қуш, ЎТИЛ, 5, 648), форс-араб тилидан ўзлашган лайлак “узун оёқли қушлар туркумига мансуб, тумшуги ва оёғи узун, парлари ола (оқ ва қора аралаш) катта қуш” (ЎТИЛ, 5, 484), шунингдек, “кичкина, чаққон, сайроқи қуш” номи (ЎТИЛ, 4, 496) билан аталувчи жинқарча(шевада: *читтак*) каби қуш номларини ифодаловчи зоонимлар ҳам дoston матнида қўлланган: *Уч кўшк, ичкима-ички, зинапоя, зертанг-забартанг, жойлар тузалган, яхши тўшаклар тўшалган, шароб, антаҳурлар тўкилган,*

сувлар сепилган, намоишига чини гулжумлар тикилган, гулжумнинг соясига жинқарча, мусича, муроталибача - жаъми қушлар йигилиб, ўртада бир лайлакни созанда қилиб, айттириб ўтирибди (7);

Булардан ташқари, “тропик ўрмонларда яшайдиган, кўпчилик тури чиройли, ранг-баранг патли қуш” (ЎТИЛ, 4, 248) номи билан юритиладиган тўти, майна (чумчуксимонлар оиласига мансуб сайроқи қуш, ЎТИЛ, 5, 529), булбул каби қуш номлари билан боғлиқ зоонимлар ҳам учраган: Катта чинорнинг шоҳлари ҳар ёққа шоҳлаб кетган, шоҳларида тўти, майна, булбуллар бола очиб, сайраб ётган (60); “Ёввойи ёки хонакилаштирилган, бўйни узун, сувда сузувчи йирик қуш” (ЎТИЛ, 5, 452) номи билан аталувчи гозлексемаси ҳам биз ўрганган дoston матнида учрайди: Чарқиллаб учадиқўлларнинг гози, // Қўлларда кўп бўлар улогман қўзи (23). Ўзбек тилида шунқорлексемаси “лочинсимонлар оиласига мансуб кучли йиртқич қуш” (ЎТИЛ, 5, 9) маъносини ифодалаши аниқланган. Дostonда бу истилоҳ кўчма маънода, яъни мард, жасоратли, ботир эпик қаҳрамонга нисбатан қўлланганлиги кузатилди: Кўкламтогда қолди Ғиркўкдай тулпор, // Кўнглингни бўлмагин, Аваздай

шунқор (85); Ундай деб очма сен гайри оғзингни, // Танидингми бўл шунқор Авазингни (26). Дoston матнида бу лексеманинг “бой-бадавлатли, катта мулкли эпик қаҳрамон” маъносида ҳам қўлланганлиги кузатилди: Кўнгил қилсанг, келгин, давлатли шунқор, // Ўйнаб-қулиб тарқат кўнгилдан ғубор (48); “Ёввойи ёки хонаки эркак ўрдак” (ЎТИЛ, 3, 615) номи билан аталувчи сўна, суқсур “ўрдаксимонлар оиласига мансуб, патлари узун ва ингичка қуш” (ЎТИЛ, 3, 604) каби лексемалар биргаликда – сўна-суқсур шаклида дoston матнида қўлланган: Сўна-суқсур отиб юрган Шакар деган қўллар қолди (45)каби.

Хуллас, зоонимлар тилимизнинг луғат бойлигида ҳам, халқ дostonлари тилида ҳам мавжуд бўлиб, улар табиат, жамият ҳақидаги хулосаларни, эпик қаҳрамон (инсон) феъл-атвори, ҳаракатига хос ижобий ва салбий вазиятларни намоён этишга, таъсирчанликка хизмат қилади. Жаҳон ва ўзбек тилшунослигида зооним ва зооним компонентли матн таҳлилига бағишланган тадқиқотлар тарихий, лексик-семантик, функционал-услубий ҳарактерга эга бўлиб, уларда хайвон номларининг семантик хусусиятлари ёритилган.

Фойдаланилган адабиётлар ва шартли қисқартмалар

1. Айдогмуш Э. Турк жана кыргыз тилиндеги зоонимдер: Дисс. ... канд. филол. Наук. – Бишкек, 2004.-198 с.
2. Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 2016. Б. 116.
3. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – ДД., -Т., 2017.- Б.260.
4. Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.-Тошкент, 2017, Б.12.
5. Холмонова З., Тошева Д. Зооним компонентли паремаларнинг изоҳли луғати (ўзбек, инглиз ва рус тили материаллари асосида). Луғат. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016.-260 б.
6. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., Акад. СССР, 1961.-С.82-150.
7. ЎТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.1.-Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. - 679 б.; Т.2. – 2006.-671 б.; Т.3. – 2007. - 662 б. Т.4. – 2008-606 б.; Т.5. -2008 – 591 б.
8. М.а.– Малика айёр. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. - 5-98-бетлар.

Умаров И. Зоонимы в языке эпической поэмы “Малика айёр”. В статье рассматриваются лингвистические особенности зоонимов и зоофоризмов, их эмоционально-экспрессивный смысл, а также их этимологический, функциональный и семантический анализ в эпической поэме “Малика айёр”.

Umarov I. Zoonyms in the content of epic poem “Malika ayor”. The article deals with linguistic features of zoonim and zooforizms, emotional-expressive meaning, as well as their etymological, functional and semantic analysis in the epic poem “Malika ayor”.